

Not till pdf-utgåvan

Årsskriften Situne Dei, årgångarna
1942-1952, skannades in 2012 för Sig-
tuna Museums räkning.

(Obs att monografin Sigtuna Mariakyrka
1247-1947 räknas som en dubbelvolym,
1946-47, av Situne Dei.)

Avsikten med pdf-utgåvan är att göra
de vetenskapliga artiklarna tillgäng-
liga. Uppslag med enbart annonser har
inte tagits med.

/RE

SITUNE DEI

1945

SIGTUNA FORNHEMS ÅRSBOK

FJÄRDE ÅRGÅNGEN

SIGTUNA FORNHEMS FÖRLAG

REDAKTION:

HOLGER ARBMAN
Årsbokens redaktör

WILHELM HOLMQVIST LENNART ASPEGREN

Lund 1946
Håkan Ohlssons Boktryckeri

Innehåll

	Sid.
<i>W. Holmqvist</i> , En nyfunnen klosterbyggnad i Sigtuna	7
<i>E. Floderus</i> , Demonmasken från Sigtuna	27
<i>H. Seitz</i> , Värjorna i Sigtuna S. Maria kyrka	47
<i>L. Aspegren</i> , En textilfabrik i Sigtuna på 1750-talet	65
— » —, Ett griftnäve	69
<i>H. Arbman</i> , »Uppståndelseägg» av glaserad lera	73
Från förhistoriska gravfält	77
Sigtuna Fornhems verksamhet 1944—1945	79
Medlemsförteckning	80

En nyfunnen klosterbyggnad i Sigtuna

Av WILHELM HOLMQVIST

År 1237 instiftades dominikanerklostret i Sigtuna. Utom Maria-kyrkan, som var klosterkyrka, finnas nu endast obetydliga rester kvar ovan jord av klostrets byggnader. Det väldiga, tegeluppmurade komplexet fick under 1500- och 1600-talen lämna byggnadsmaterial till stora kungliga och högadliga slottsanläggningar i närheten.¹ Av klostret lämnades knappast tegelsten på tegelsten.

Sommaren 1944 inleddes en undersökning av några rester från en klosterbyggnad och dessa utgrävningar avslutades preliminärt 1945. Det gällde emellertid icke de till klostrets huvudkomplex hörande byggnaderna, som legat omedelbart söder om kyrkan och i anslutning till denna, utan ett större hus öster om klostret, där landsvägen från Sigtuna till Uppsala nu går fram.

Ovan jord syntes inga spår av byggnaden före utgrävningen, men marken innehöll påfallande mycket tegelsplitter och redan 1937, då Uppsalavägen anlades, hade murar påträffats. Man konstaterade tämligen snart, att det rörde sig om medeltida byggnadslämningar. Genom anslag från Sigtuna stad kunde denna betydande utgrävning genomföras under två år.

Vid dessa grävningar har en byggnadskropp på ej mindre än 26×12 m frilagts, fig. 1. Tyvärr återstår emellertid knappast mer än sockeln av natursten. Inga säkra spår efter den inre uppdelningen kunde iakttagas, men man kunde konstatera, att byggnaden varit uppförd av tegel och att den stått i samband med klosteranläggningen. Någon rekonstruktion av huset tillåta de obetydliga resterna givetvis icke, men då man samlar alla de upplysningar, som de talrika lösfynden giva, får man i alla fall en viss uppfattning om byggnadens art och utseende.

Det är den enda byggnad som stått på platsen. Inga fynd antyda en bebyggelse här före klostertiden, d. v. s. 1240-talet, och inga fynd gå längre fram i tiden än till klostrets upphörande under 1500-talets förra hälft. Hela fyndmassan samlar sig inom den tidsepok, då klostret hade sin verksamhet. Ett enda undantag förekommer dock. I östra delen av huset påträffades i ett ytligt skikt, som i övrigt innehöll det vanliga tegelsplittret, murbruksbitar etc., några skärvor av s. k. baltisk-vendiskt lergods från 1000—1100-talet samt en S-vinkelböjd järnnyckel av vikingatida form, men som också kan tillhöra äldsta medeltiden (fig. 6: 1). Att dessa föremål äro inlagrade i en fyndmassa från väsentligt yngre tid, förklaras med sannolikhet av att de kommit från forngravar, vilka spolierades då byggnaden uppfördes. På höjden öster om grävningsplatsen finnes vid Sigtunaskolan ett gravfält med ursprungligen 14 gravar. År 1925 undersöktes några av dessa och de visade sig tillhöra 1000-talet.

Om således fyndmassan hänför byggnaden till klostrets tid, så giva de talrikt påträffade murteglerna av olika slag ett klart besked om att byggnaden haft samma byggmästare som klostret och att den ingått i klosterkomplexet. Åtskilliga ribbtegel giva vid handen, att byggnaden varit välvd. Dessa tegel äro av samma slag, som de man tidigare funnit på klosterområdet, men de avvika från dem, som använts i kyrkvalven. Klosterkyrkan har förmodligen erhållit sina valv på 1280-talet² medan dess första byggnadsskede, då kyrkan försågs med platt tak, närmast torde ha inletts omkring 1237. Då mycket tyder på, att klosterbyggnaderna tillhöra samma tidsskede som koret, kyrkans äldsta parti, skulle vi för dessa komma till slutet av 1230-talet och 1240-talet, som den mest sannolika anläggningstiden.

Studerar man de s. k. ribbteglerna, fig. 2: 1—6, närmare, finner man, att de äro av flera olika typer. Säkertligen ha inte alla bildat valvribbor, utan några av typerna ha lika väl kunnat användas i fönster o. dyl.

Jämte ribbteglerna hittades flera formtegel av annan art, fig. 2: 7—21, som ingått i kolonner eller eventuellt pelare av samma karaktär som i kyrkan. Några fundament för dylika pelare kunde emellertid icke upptäckas. De visa klart, att man nedlagt stor omsorg på byggnadens dekorativa dräkt; formerna äro av långt större variation än de, som

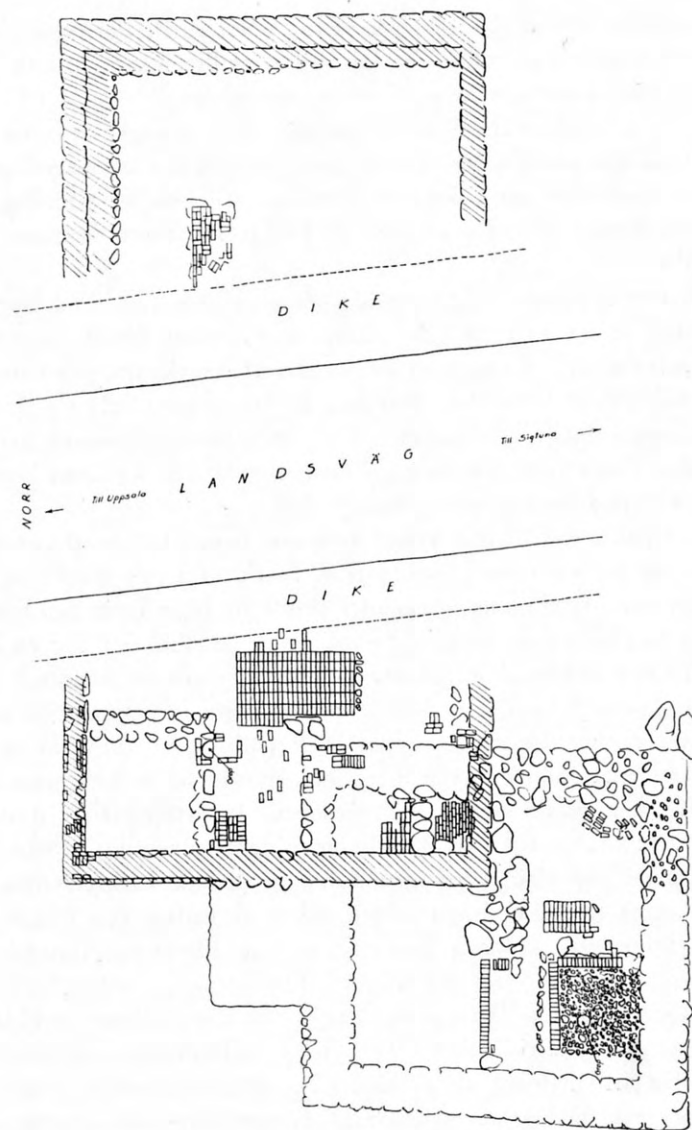

Fig. 1. De vid utgrävningen frilagda byggnadsresterna.

för närvarande kunna studeras i kyrkan. Mest rörde det sig om rundstavar och hålkälar av olika storlek, vilka tydligen i huvudsak bildat de dekorativa elementen kring fönster och dörrar.

Av övrig arkitekturutsmyckning kunna nämnas några spridda fragment av målade glasfönster. Dessa äro i sig själva för obetydliga och dåligt bevarade för att tillåta en närmare stilistisk bestämning, men man torde kunna räkna med, att de ingått i målade fönstersviter i byggnaden.

Som helhetsresultatet står framför oss en rikt artikulerad byggnad, som vänder en 26 m lång och säkerligen tvåvåning fasad emot söder. Fönster och dörrar äro omgivna av profilerade tegellister, och i fönstren lysa glasmålningar emot oss. Det inre är åtminstone delvis välvat, och valvstrålarna samla sig antingen till mittkolonner av samma art, som i den sedan länge framgrävda kapitelsalen söder om kyrkans korparti, eller till kolonner helt uppbyggda av tegel.³

När det gäller att utröna vilket ändamål denna byggnad tjänat, stå vi nära nog på de rena gissningarnas mark. En sen tradition talar visserligen om, att ekonomibyggnader skulle ha legat öster om klostret, men man kan knappast tänka sig en så enkel användning för en byggnad med ovan skildrade karaktär. — Som vi skola se, stämmer traditionens uppgifter långt bättre med ett senare skede i byggnadens historia, då den efter en eldsvåda blev om- och tillbyggd. Man får snarare tänka på en mer publik användning, och därvid ha vi knappast något annat att välja på än hospits och sjukhus. Inrättningar av dylik art ha ofta varit knutna till våra kloster, men deras placering i förhållande till klausuren har växlat på grund av de lokala betingelserna. Av fynden kunna vi icke draga några säkra slutsatser om byggnadens bruk, varför vi tills vidare måste nöja oss med dessa antydningar.

Vid 1400-talets slut eller 1500-talets början har tydligen en eldsvåda härjat byggnaden, särskilt dess västra del. — Tidpunkten för eldsvådan kan fastslås med ledning av de under brandskiktet gjorda fynden. — Man synes nu ha börjat med ivriga reparations- och ombyggnadsarbeten; ett helt nytt hus har uppförts i anslutning till det gamla, men de nytillkomna byggnadsdelarna äro vårdslöst och primitivt gjorda i förhållande till de äldre, fig. 1. Allt ger ett intryck av att klostrets

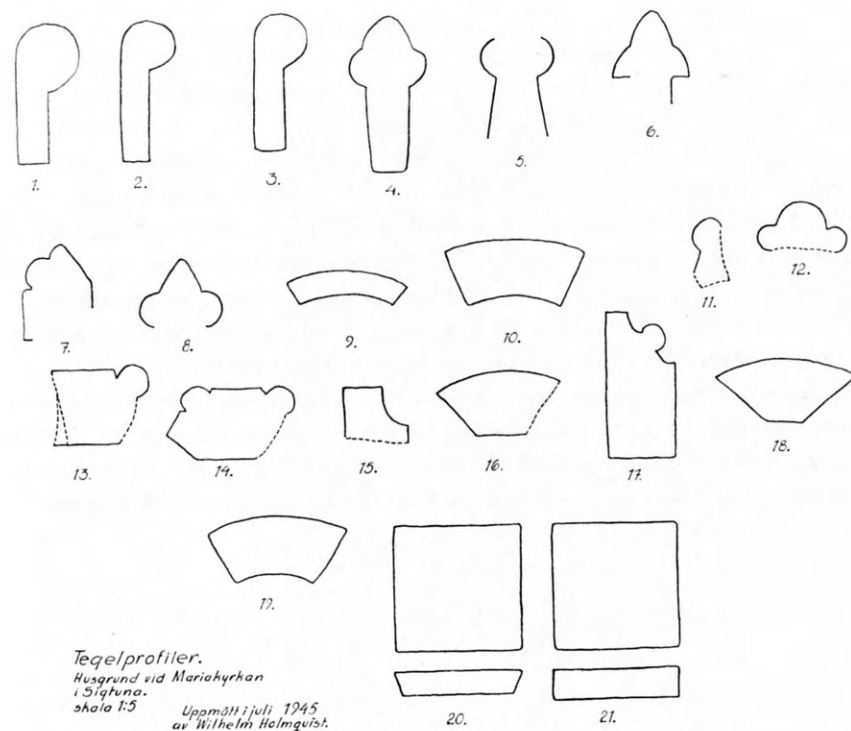

Fig. 2. Tegelfiler.

storhetstid var slut, och att det gick in i reformationstidens kalla luft med redan bruten kraft.

Det väsentligaste tillägget var en nära nog kvadratisk enhet, som gick i rät vinkel emot det äldre huset och korsade detta i dess sydvästra hörn. Det vilade på 1,50 m breda, vårdslöst uppförda grundmurar. En sekundär tvärvägg, som utgick från västra muren, delade det inre i en nordlig mindre samt en sydlig större del. Denna tvärvägg hade det enklast tänkbara postament i form av ett enda lager medelstora naturstenar, vilka vilade direkt på de utplanerade rasmassorna. Ovanpå stenraden kunde en kalkbruksbädd iakttagas, i vilken murteglén vilade; några få tegel lågo fortfarande in situ. —

På rasmassan i södra rummet påträffades såväl rester av ett klapperstengolv som ett tegelgolv. Omkring det förra hade tydligen rest sig tunna tegelväggar åt norr och öster byggda på samma sätt som den tidigare omtalade mellanväggen.

Västra delen av det äldre huset var tydligen från början upptaget av kök m. m., vilket framgick bl. a. av de väldiga mängder kol, som påträffades där. Även efter den senare tillbyggnaden har köket varit förlagt till denna plats, varvid just korsningsdelen mellan det gamla och nya huset tydligen haft såväl eldstad som bakugn (jfr planskissen). Ännu en eldstad låg vid västra väggen intill en sekundär grundmur och förstärkte därigenom intrycket av köksdepartement.

Därmed torde möjligheterna att tolka de framgrävda husgrundernas byggnadshistoria vara i det närmaste uttömda. Men innan vi övergå till att behandla de lösa fynden återstår att nämna, att det mellersta partiet av det äldre huset blivit helt och hållet spolierat vid byggandet av landsvägen Sigtuna—Uppsala år 1937.

Fynden.

Bortsett från de viktiga upplysningar rörande byggnadens arkitektur, som lämnades genom de talrika formteglarna, torde man få betrakta fyndet av ett större runstensfragment, fig. 3, såsom en av de intressantaste upptäckterna vid utgrävningen. Det hittades i tillbyggnaden, i det kollager, som täckte bottennivån. Den dekorerade sidan låg nedåt, och så vitt stenen icke blivit avsiktligt ditlagd, är det troligt, att den suttit inmurad i det äldre husets vägg, som störtat vid branden.

Rörande detta runstensfragment citeras efter Upplands runinskrifter, Del II: 2, Uppsala 1945 (E. Wessén), Nr 384, s. 153 f.: »Röd sandsten. Höjd 0,67 m, största bredd (upptill) 0,40 m. Stenens tjocklek 8 cm. Stenen har varit ristad, utom på framsidan, även på vänstra kantsidan och på baksidan.

Fragmentet utgör vänstra nedre delen av en rest sten. Nedtill avgränsas ristningen på framsidan av en repstegsbård. Avståndet från denna till stenens underkant är 16 cm. Stenens fot är alltså mycket kort. Nedre kantytan är jämnt tillhuggen. Intet tyder på att stenen

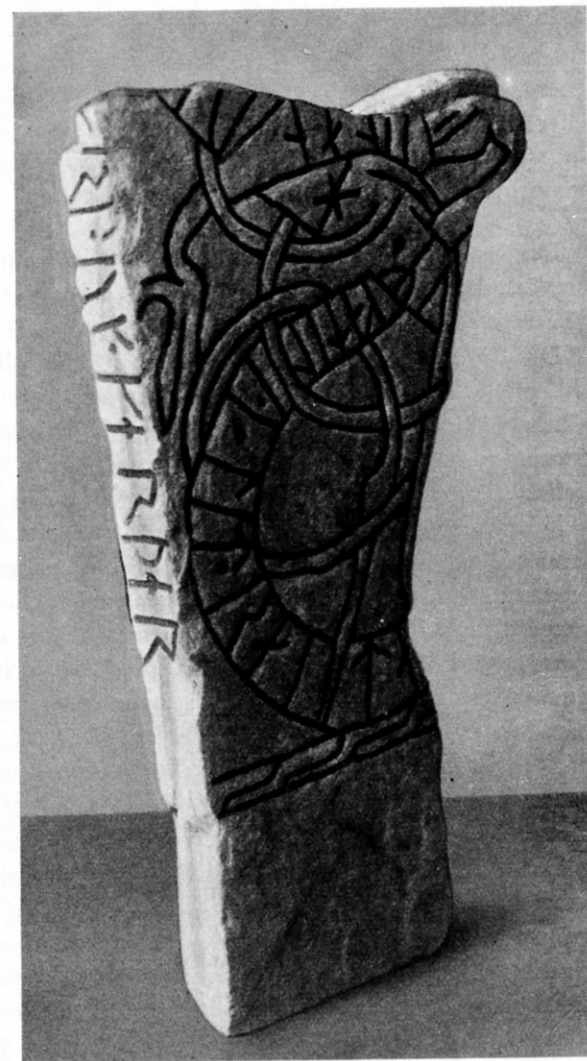

Fig. 3. Den nyfunna runstenen.

här skulle vara skadad. Det är svårt att förstå, hur stenen, som av inskriftens anbringande att döma, har varit fristående och icke torde ha ingått i t. ex. en gravkista, har kunnat stå på det korta fotstycket.

Inskrift:

A: katily . lit . raita im . hu- . . . -an

B: arl . uk . kerper

C: eftir . suel

Kætiløy let retta . . . /K/arl ok Gærðar . . . æftir

(Kättilö lät resa Karl och Gärdar efter »

Den synnerligen eleganta drakslingan påminner närmast om den uppländske runmästaren Öpers stil och torde vara att datera till andra hälften av 1000-talet.

Det övriga fyndmaterialet är icke särdeles rikt, men det har dock sitt givna intresse. Att behandlingen här nedan likväl måste göras tämligen kortfattad, beror främst därpå, att den vetenskapliga bearbetningen och utforskningen av det medeltida profanmaterialet ännu befinner sig i ett begynnelsestadium och att vi ännu icke äga den fasta bakgrund, som behövs för materialets uppordnande. Man får i detta sammanhang inte glömma med vilka utomordentliga svårigheter den medeltida sakforskningen på detta område har att brottas. För att inränga de skilda tingen i tid och miljö ha vi, låt oss säga, 10 slutna fynd att räkna med, under det man exempelvis inom den förhistoriska forskningen kan räkna de slutna fynden (gravfynden) i tusental; komparativa studier och en allmän tidsbestämning av materialet äro ju därigenom inom den senare forskningsgrenen så mycket lättare att genomföra. Endast nya, metodiskt drivna grävningar på lämpliga platser kunna här förbättra läget för medeltidens vidkommande.

Det är nämligen felaktigt att tro, att den svenska medeltidens ansikte enbart visar sig i sköna madonnor och vackra guldsmedsarbeten. Snarare tvärtom. Ty över dessa vilar ju alltför ofta något fantastiskt, utländskt, flärdfullt. Bland fynden av profan karaktär är ingen sak för enkel, ingen fyndkombination för obetydlig, att ej förtjäna ett allvarligt studium. Det är den plattform, varpå allting vilar, det är livet till vardags, det svenska i egentlig mening. Det är dessa fynd, som ge möjlighet till en mera levande miljöteckning och hjälper oss att kasta ljus över de skeden av vår historia, som enligt gemene mans och skaldens mening äro höljda i medeltidens stjärnenatt.

Ofta stämpas de ting, som varken äro förhistoriska eller moderna,

som medeltida i största allmänhet, utan tanke på att medeltiden dock i vårt land omspände ej mindre än 500 år. Men under dessa betydelsefulla århundraden växlade formerna, gjordes uppfinningar, utvecklades mänskligheten och dess materiel med den, och utan en detaljerad kännedom om dessa skiftningar äro vi oförmögna att komma den medeltida människan närmare in på livet.

Beträffande fynden från 1944—45 års utgrävningar i klosterbyggnaden i Sigtuna kan man nu med stor bestämdhet fastslå, att de tillhöra tiden efter 1250. All sannolikhet talar vidare för, att byggnaden kom ur bruk samtidigt som klostret upphörde under 1500-talets förra hälft, och därmed ha vi sålunda även fått en terminus post quem non för de lösa fynden.

Vid medeltidsgrävningar framkommer nästan alltid större eller mindre mängder av keramik. Så var även här fallet, och detta är av så mycket större värde, som keramiken under hela medeltiden importerades och därför kan ge upplysningar av daterande slag. Man känner nämligen i någon mån — man får inte ha för stora pretentioner — såväl tillverkningscentra som tidsplacering för den keramik, som importerades.

Påfallande många voro de skärvor som påträffades av västeuropeiskt lergods, i vilken bladfjällskeramiken ingår som en undergrupp. Man har ibland velat göra gällande, att denna keramik skulle vara utpräglad högreståndsmässig, men icke desto mindre tycks den ha varit något mera vanligt förekommande i vårt land, än man i första hand vore frestad tro. Sålunda påträffades i klosterbyggnaden fragment av ej mindre än 7 olika kärl, vilket torde vara ungefär lika mycket, som de andra keramikgrupperna från samma plats representera. I Lund har man hittat stora mängder västeuropeiskt gods; särskilt värda att framhålla äro de praktpjäser, som man muddrat upp i Kalmar, men dessa utgöra dock endast några få procent av det samlade keramiska materialet därifrån.

En intressant nyhet inom det västeuropeiska godset bringade vår grävning i dagen, nämligen en ansiktsmask med långa, nedhängande mustascher och hakskägg, fig. 4. Den är fäst på kärlet som en lös medaljong och har omgivits av en upphöjd list, vilken försetts med gul glasyr, medan fragmentet i övrigt både på ut- och insidan har olivgrön glasyr. Denna ansiktsmask — eventuellt med flera liknande —

har varit placerad antingen vid buken eller mynningen på ett lerkärl av västeuropeisk tillverkning. För denna proveniens talar bl. a. godsets karaktär, gulrött, tämligen finkornigt och vid starkare bränning nästan stengodshårt gods, liksom även själva ansiktsmaskens utseende, som i sin grova utformning i viss mån överensstämmer med de munkansikten i keramik, vilka tidigare behandlats i denna tidskrift.⁴ Dagmar Selling har i sin uppsats, *Ett munkansikte från Sigtuna — västeuropeisk 1200-talskeramik*, gjort en kort men alldeles förträfflig analys av dessa ansikten, och i avvaktan på en större monografi över hela den västeuropeiska keramikgruppens allmänna ställning, räcker det med att hänvisa till denna. Selling föreslår där en datering till 1200-talet och dess förekomst i svenska fynd till tiden omkring år 1300, men sannolikt har man nyttjat denna vara under större delen av såväl 1200- som 1300-talen, vilket för övrigt även framgår av utländska fynd. — I Sigtunamaterialet föreligger tyvärr endast enstaka skärvor, varför några kärlrekonstruktioner ej äro möjliga.

Om den övriga keramiken kan nämnas, att det svartgods, som efterträder det baltisk-vendiska, utgjorde den minsta gruppen med endast fyra fragment, som icke giva några hållpunkter för dateringen av denna vara. Detta svartgods torde dyka upp omkring 1200 och ungefär samtidigt kommer det rhenländska stengodset.

Stengodset är företrätt av dess flesta typer, dels det äldsta, gulvita Sieburgergodset med sparsam eller ingen saltglasyr, dels senare typer, som på utsidan äro starkt saltglaserade och ha en brungul färgton. Svagt gulrött stengods med lilafärgad glasyr, s. k. manganfärgat stengods, förekom i flera fragment, ävensom grått stengods med samma glasyr. Olikheter i godsets färg torde sannolikt endast bero på skilda bränningsgrader.⁶ Något mera talrika voro skärvorna av enklare, grovt stengods med gulbrun glasyr och sträv yta, vilket tydligen kan betraktas som 1400-talets vackrare vardagsvara.

Det återstår endast att nämna ett relativt obetydligt antal fragment av rödgods, grytor m. m., bland vilka de yngre formerna saknas. De bilda rent statistiskt sett en så liten grupp, att man torde få hänföra dem till medeltidens slut.

Till samma tid får man väl även räkna några fragment av glasbägare, alltför obetydliga att tillåta säkra rekonstruktioner men med

Fig. 4. Ansiktsmask från ett västeuropeiskt lerkärl.

typiska detaljer, såsom högt uppvälvda bottenpartier, påsmälta glasklickar (»Nuppen») och glastrådar, refflade fotpartier m. m.⁷

Bland fynden i övrigt märkas ett flertal hästskor och fragment av sådana, fig. 5. Samtliga påträffades i östra delen av byggnaden, framför allt upp emot nordöstra hörnet, vilket sannolikt bör tolkas så, att denna del av byggnaden tjänstgjort som stall. Hästkorna äro av två huvudtyper, dels skor med vågig ytterkant (Welleneisen), fig. 5: 2, 4, 5, dels s. k. toffelhästskor (Pantoffeleisen), fig. 5: 1, 3, vardera sex exemplar.⁸ Hästkorna med ytterkanten utbuktande vid sömhålen äro av den breda typ, som numera med tämligen stor säkerhet kan placeras till 1200-talet och möjligen något senare.⁹ Bland fynden från Ragnhildsholmen i Bohuslän, vilka kunna hänföras till tiden 1250—1320, dominerar sålunda denna hästskotyp fullständigt.¹⁰ I Vädersholm, Västergötland, vars fyndmassa förskriver sig från 1300-talets andra hälft, förekommer den i ett, möjligen två, exemplar, medan toffelhästskor finnas i mycket stort antal, vilket klart ger vid handen, att typen vid denna tid kommit ur bruk.¹¹ I senare fynd, som exempelvis från Karlsborgs fäste i Bohuslän, grundlagt 1456, samt Glimmingehus i Skåne, grundlagt 1499, förekomma över huvud inga hästskor med utbuktade ytterkanter.¹²

Den andra hästskotypen, toffelhästskon, uppträder av allt att döma först under 1300-talet.¹³ Betecknande nog finner man sålunda endast en enda sådan bland fynden från Ragnhildsholmen, medan de, som nämnt, förekomma mycket talrikt i Vädersholmsmaterialet. Även fyn-

den från Alsnö hus (1270—1390) innehålla toffelhästskor, för övrigt den enda typ, som med säkerhet kan bestämmas i detta material.¹⁴ Sannolikt försvinner denna hästskotyp med utgången av 1400-talet, vilket bl. a. synes framgå därav, att den vid sidan av andra typer förekommer bland fynden från Karlsborgs fäste i en form med mera rakt uppstående hakar än tidigare.¹⁵

Ett stort antal knivar av olika slag påträffades. Nästan samtliga äro av former, som förekomma talrikt i Ragnhildsholmen, och sålunda kunna bestämmas som en typ tillhörande äldre medeltiden.¹⁶ Karakteristisk för dessa är den långa, smala tången, vilken är utmärkande även för knivarna under forntidens slutskede.¹⁷ En av knivarna har ett mycket elegant utförande med ett litet skarpt knivblad, som knappt omfattar mera än en tredjedel av knivens verkliga längd. Knivens form och storlek, skaftets längd m. m. gör det sannolikt, att den använts för något speciellt ändamål. — Två av knivarna ha en bred, platt tånge, vilket förefaller ha varit det vanliga under senmedeltiden och senare. Redan i Vädersholm förekommer denna knivtyp i något enstaka exemplar, men blir i fynd från yngre tid allt vanligare.

Nycklarna äro sex till antalet, fig. 6. Den S-böjda nyckeln av vikingatidstyp har ovan omtalats. Dessutom finnas tre bultlåsnicklar, samtliga av järn. Den ena är av en typ, som påträffats vid åtskilliga medeltidsgravningar bl. a. även i Vädersholm.¹⁸ Denna typ består i regel av ett tämligen långt och brett skaft, som upptill smalnar av till en ögla och nedtill äro omböjda till ett ax med hål för spärregel. På sigtunanyckeln saknas axet, men formen är den vanliga. Blomqvist är i någon mån oviss om typens datering men synes vilja förlägga den till 1300-talet och senare, en datering, som vinner ökad styrka genom fynden från Sigtuna, Vädersholm och Ragnhildsholmen.¹⁹

Särskilt typisk för 1300-talet synes en av de andra bultlåsnicklarna vara (fig. 6: 2). Den är av järn med kort skaft och mycket långt ax, som fortsätter i skaftets längdriktning. Nycklar av denna typ ha påträffats i Lund under sådana förhållanden, att de närmast böra hänföras till 1300-talet, och i Vädersholm äro de helt dominerande.²⁰

Den tredje bultlåsnickeln är svårare att bestämma framför allt på grund av axets utformning. Detta är visserligen tämligen defekt, men det förefaller likväl som om det skulle vara uppdelat i åtminstone fyra

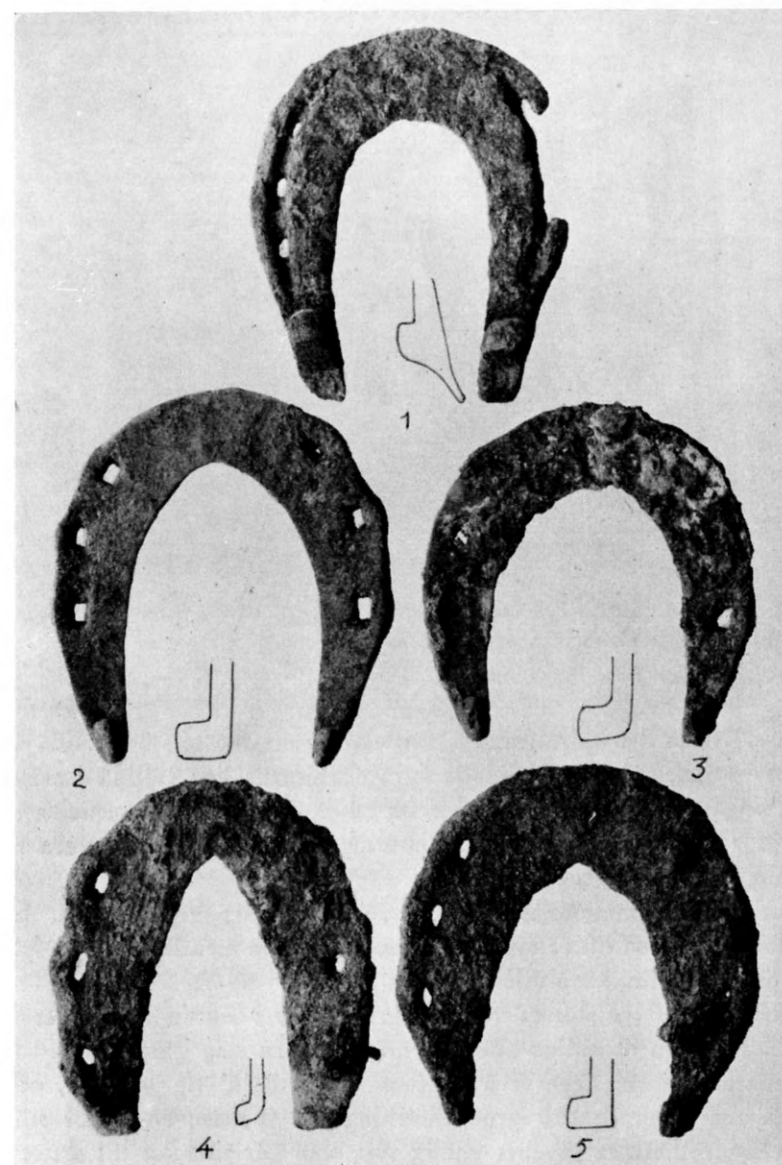

Fig. 5. Hästskor från husgrunden.

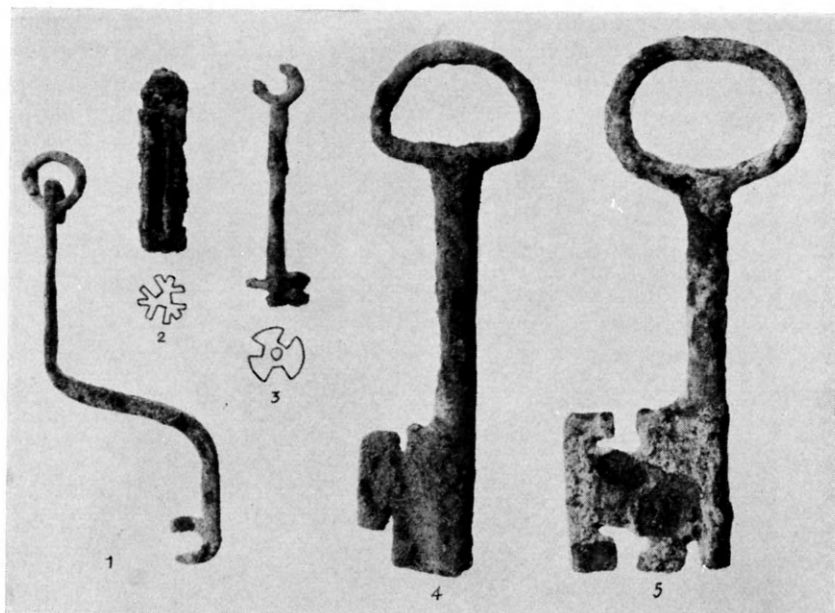

Fig. 6. Nycklar från husgrunden.

sektorer, vilka äro spiralformigt fördelade runt skaftets ände. En liknande nyckel, där emellertid de fyra sektorerna äro ställda i samma plan, ingår i fynden från Falkenbergshus, vars historia sträcker sig mellan 1300-talet och 1434, en datering som möjligen kan vara tillämplig även på sigtunanyckeln.

Slutligen må omnämnas två portnycklar av järn, fig. 6: 4—5. Liknande förekomma ofta i fynd från senmedeltiden men knappast i fynd, som äro äldre än 1200-talet.²¹

Därmed äro de största föremålsgrupperna i sigtunamaterialet behandlade. Men åtskilliga andra fynd av skilda slag gjordes.

I materialet föreligger två pilspetsar med holk, fig. 7: 1—2, och i det närmaste kvadratisk genomskärning vid spetsen, en under större delen av medeltiden mycket vanlig typ, som går tillbaka till slutet av förhistorisk tid.²² Att närmare datera de olika formerna av denna piltyp torde vara en vanskelig uppgift. Som en allmän tendens före-

Fig. 7. Smärre järnföremål.

faller det emellertid, som om de med tiden bleve allt tyngre och trubbigare samtidigt som holken blev kortare till förmån för en mera massiv spets. Den under 1200—1300-talen karakteristiska »midjan» mellan holken och spetsen synes under den senare medeltiden alltmer utplånas.

Som pilspetsar har man även ibland betecknat föremål av typ som fig. 7: 5.²³ Det har lansettformigt blad med tillplattat rombisk genomskärning och skaft, som efter en kulformig ansvällning övergår i en tånge. Hela denna senare anordning synes vara onödig på en pilspets men är väl motiverad, om man i stället tänker sig redskapet som ett sadelmakeriverktyg, ett slags hålsagningskniv. Likheten med sådana verktyg av senare datum jävar icke ett dylikt antagande.

Bland övriga redskap kan antecknas en liten järnmejsel, en pryl samt en sticksåg, samtliga av tidlösa typer, som förekomma alltifrån förhistorisk tid till våra dagar. Av liknande skäl är även saxen, fig. 7: 13, svår att tidsbestämma.

De två blossomhållarna, fig. 7: 8—9, ha flera motsvarigheter i andra

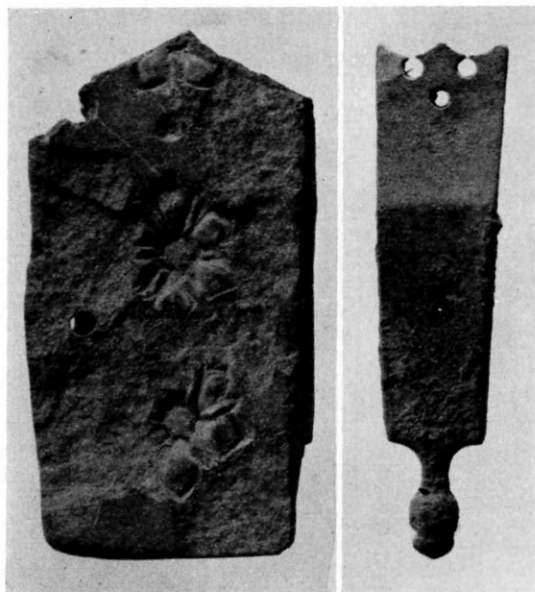

Fig. 8. Gjutform och remändbeslag.

medeltida fynd. De finnas sålunda både i Alsnö hus och Vädersholm m. fl. platser, vilket gör en datering till 1300-talet ganska sannolik. Och detsamma är fallet med ett skrinbeslag, som på två ställen är uthamrat till 6-bladiga rosetter, fig. 7: 12. Sådana förekomma nämligen bl. a. i Ragnhildsholmen, Alsnö hus och Vädersholm eller med andra ord i fyndgrupper, som helt eller delvis tillhöra 1300-talet.

Till detta århundrade får man väl även räkna en gjutform av skiffer avsedd för framställning av knappar eller paljetter, fig. 8. Liksom skrinbeslaget äro dessa utformade som 6-bladiga rosetter.

Slutligen återstår endast att nämna ett senmedeltida remändbeslag av brons, fig. 8, — troligen till bokband — två obestämbara järnföremål — möjligen detaljer av ljuskrona — samt en liten bronsplatta med sengotisk dekor.

I den övriga fyndmassan finnes intet av den art, att det förtjänar ett närmare omnämnande. De målade glasfragmenten voro som nämnts för obetydliga att tillåta ett närmare studium. Däremot avbildas här, fig. 9, några bitar av hårdbränd lera, som hittades i själva kollagret i

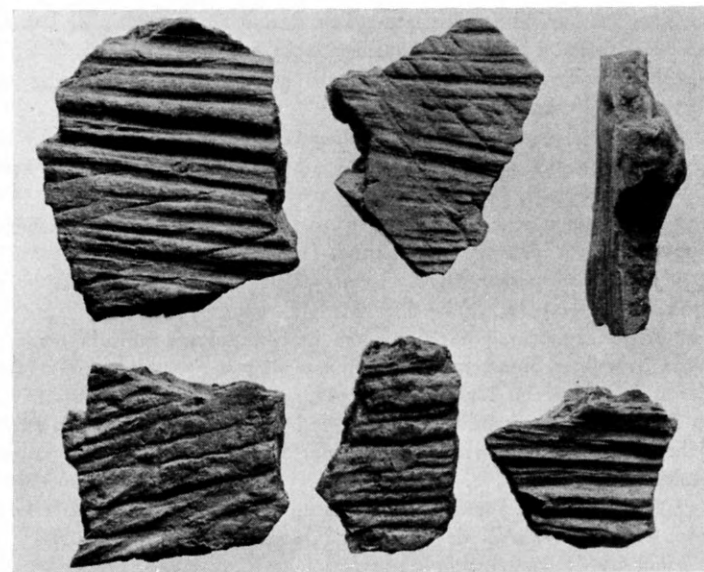

Fig. 9. Bränd lera, möjligen rappning.

södra tillbyggnaden. De voro 1—2 cm tjocka samt hade en plan yta med djupa växtavtryck, sannolikt vass, fig. 9. Vilken funktion denna »lerklening» fyllt undandrar sig varje bedömande.

Tre mynt, som påträffades vid grävningen ha bestämts av antikvarien N. L. Rasmusson. De äro: silvermynt: 1 st. Malmö hvid — Kristoffer av Bayern (1441—1448) eller Kristian I (1448—1481); 1 st, halvörtug — Sten Sture d. ä. (1471—1497, 1501—1503); kopparmynt: 1 st. klipping — Kristian II (1518—1523).

NOTER

¹ Till såväl Svartsjö som Wengarns slott har byggnadsmaterial hämtats från klostret.

² Jfr Bertil Berthelson, Mariakyrkan. Några byggnadshistoriska detaljproblem, Situne Dei 1943 ss. 7 ff. med där anförd litteratur.

³ En arbetare, som deltagit vid vägarbetet 1937, erinrade sig, att man bl. a. påträffat ett nära nog kubiskt kalkstensstycke med längs ena kanten utstående vulst,

möjligen ett kapital av samma art, som de två förut kända, jfr *Wilhelm Holmqvist*, *Rhenländsk stil i Sigtuna*, *Situne Dei* 1943 ss. 29 ff.

⁴ *Dagmar Selling*, Ett munkansikte från Sigtuna, *Situne Dei* 1943, ss. 53 ff. jämte där anförd litteratur.

⁵ Med utgångspunkt från det i Gamla Lödöse funna materialet har Carl R. af Ugglas lämnat den hittills mest utförliga behandlingen av medeltida keramik i Sverige, *Carl R. af Ugglas*, *Lödöse*, Göteborg 1931, ss. 548 ff.

⁶ Man känner icke tillverkningsorten för det manganfärgade stengodset, men det uppvisar alla kärllformer man känner från tyskt område.

⁷ Jfr *F. Rademacher*, *Die deutschen Gläser des Mittelalters*, Berlin 1933, Taf. 43: c, 47: c, 52: a—b, 55: a, 57: b—c, m. fl.

⁸ Någon fullständig utredning om hästskotypernas historia föreligger icke. Den bästa översikten finner man alltså hos *August Freysoldt*, *Alte Hufeisen*, *Schriften des Rennsteigvereins* Nr 5, Ruhla 1912. Jfr även *R. Braungart*, *Die Hufeisenfunde in Deutschland*, namentlich in Südbayern, und die Geschichte des Hufeisens, *Landw. Jahrbücher* XXII ss. 325 ff.; af *Ugglas* a. a. ss. 588 f.; *Gustaf Engwall*, *Hästskor*, *Kulturen*, Lund 1937, ss. 87 ff.

⁹ *Freysoldt*, a. a. föreslår som datering för Welleneisen tiden från 100 f. Kr. till 1200 e. Kr. Se här till de invädningar, som gjorts av af *Ugglas* i a. a. s. 588 f. — I Lund ha dylika hästskor påträffats i lager av typisk 1200-talskaraktär, *Engwall* a. a. s. 90.

¹⁰ Jfr *Wilhelm Berg*, *Slottsruinen på Ragnhildsholmen*, *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Bd II 1879—83, ss. 85 (felpaginerad, skall vara s. 537). Den av Berg avbildade hästskon är av senare typ, en s. k. toffelhästsko. Alla de övriga hästkorna i Ragnhildsholmen äro emellertid breda och ha utbuktande kontur, Welleneisen.

¹¹ För Vädersholms allmänna datering, se *Lars-Erik Bergström*, *Stormansgodset Vädersholm*, *Från Borås och de sju häraderna* 1943, ss. 57 ff.

¹² Jfr *Wilhelm Berg*, *Ruinen efter Karlsborgs fäste*, *Bohuslän*, *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen* 1895 ss. 433 ff. — *P. A. Olsson* i *Skånska borgar*, h. 5—6 1917. *O. Rydbeck*, *Glimmingehus*, 1932. — I *Piksborg*, *Småland*, vars grundläggningsdatum är obekant men som förstördes 1434 förekommer inga hästskor med utbuktande ytterkant, jfr *Hans Hildebrand*, *Sveriges medeltid* II s. 780. — I *Ringstaholm*, *Östergötland*, grundlagt vid 1300-talets början och förstört 1470, finner man heller inga hästskor av äldre typ. Jfr *Styffe*, *Skandinavien under unionstiden*, *Stockholm* 1911 s. 257; *S. Brandel*, *Bo Jonssons borg vid Bjärka-Säby*, *Uppsala* 1929, s. 50. — I *Aranäs borg* i *Västergötland* är den här behandlade typen belagd med två exemplar, medan hästskor av senare typer dock äro övervägande. Trots det att fyndförhållandena icke ge några närmare upplysningar om datering, vill *Hanna Rydh* placera de två hästkorna till 1200-talet, vilket väl även torde vara det sannolikaste. *Aranäs* grundades som bekant redan på 1100-talet. Jfr *Bror Schnittger* — *Hanna Rydh*, *Aranæs*, en 1100-talsborg i *Västergötland*, *Stockholm* 1927, s. 58, s. 77 ff.

¹³ *Freysoldt*, a. a. s. 24 daterar denna typ till tiden 1200—1550.

¹⁴ Jfr *Bengt Thordeman*, *Alsnö hus*, *Stockholm* 1920 s. 55 ff. — Här ovan lämnade uppgifter grunda sig på genomgång av det opublicerade materialet i Statens hist. museum.

¹⁵ Även i *Ringstaholm* (jfr not 12) dominerar toffelhästskon, särskilt den med brant uppstående hakar. Vid sidan därav förekommer en senare typ med höga, rakt uppstående hakar. — Liksom beträffande *Alsnö hus* grunda sig uppgifterna på opublicerat material i Statens hist. museum.

¹⁶ Uppgifterna grunda sig på opublicerat material från *Ragnhildsholmen* i Statens hist. museum.

¹⁷ Den bästa överblicken rörande knivar från forntidens slutskede erhåller man i *Holger Arbman*, *Birka I*, *Die Gräber*, *Stockholm-Upsala* 1940 Tafeln. Taf. 177—184.

¹⁸ Sådana nycklar finnas sålunda bl. a. i *Aranäs* (*Schnittger-Rydh* a. a. Pl. XIV), i *Ringstaholm* (opublicerat), i *Lund* (*R. Blomqvist*, *Medeltida bultlås och bultlåsnycklar från Lund*, *Kulturen*, 1940 ss. 92 ff.), i *Ragnhildsholmen* (*Berg*, a. a. om *Ragnhildsholmen* fig. 14—16), i klostret, *Kungahälla* (*W. Berg*, *Augustinerklostret i Konungahälla*, *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia* Bd V, 1894 ss. 189 ff. Pl. 2).

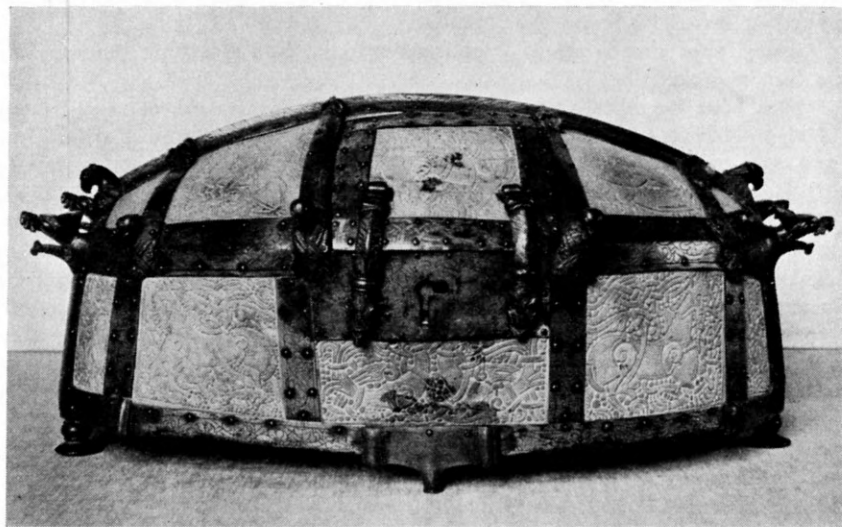
¹⁹ Jfr *R. Blomqvists* a. a.

²⁰ Jfr *R. Blomqvist* a. a. De förekomma även i *Aranäs*, *Falkenbergs hus*, *Dalaborg* m. fl. platser. Både *Falkenbergs hus* och *Dalaborg* förstördes 1434. Jfr *Hildebrand*, *Sveriges medeltid* II s. 769. — *Bengt Söderberg*, *Dalaborg*, *Hembygden*, *Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund* 1940 ss. 3 ff.

²¹ Jfr *W. E. W. Penny*, *The mediaeval Keys in Salisbury Museum*, *The Connoisseur* 1911 s. 11 ff.

²² Jfr *Nils Cleve*, *Skelettgravfälten på Kjuloholm i Kjulo*, *Helsingfors* 1943 s. 136. — *Stolpe-Arne*, *Gravfältet vid Vendel*, *Stockholm* 1912, s. 44 och s. 48.

²³ Jfr af *Ugglas* a. a. s. 585, fig. 258. — *Berg*, a. a. om *Ragnhildsholmen* fig. 67—68.

Camminskrinet.

Demonmasken från Sigtuna

Av ERIK FLODERUS

Ett av de vackraste och märkligaste fynd, som under de senare åren kommit i dagen i Sigtuna, är det i kvarteret Trädgårdsmästaren år 1939 funna svärdshjaltet av älghorn, vilket senast beskrivits av Holger Arbman i *Situne Dei* 1944. Dess rika och konstnärligt högt stående ornamentik — på ena sidan en starkt stiliserad fågel, på den andra en ansiktsmask (fig. 1) — hänför fyndet, som jag tidigare framhållit,¹ till samma verkstad som de båda praktskrinen från Cammin och Bamberg. Denna verkstad, vars verksamhet infallit under de första årtiondena av 1000-talet, är att söka på gammaldanskt område, i den under denna tid uppblomstrande staden Lund, eller på Jylland.

De båda praktskrinen kunna med en viss grad av sannolikhet anknytas till historiskt kända händelser. Bambergskrinet kan ha ingått som smyckeskrin i den utstyrsel, som bestått drottning Kunigunda, Knut den stores dotter, som 1036 förmäldes med kejsar Henrik III. Camminskrinet kan vara identiskt med ett skrin, som den norske konungen Sigurd Jorsalafare fått av den danske konungen Erik Emune och sedan skänkt till Korskyrkan i Kungahälla. Denna plundrades 1135 av en vendisk flotta, och bland bytet kan skrinet ha varit för att sedan hamna i domskatten i Cammin.²

»Att anknyta svärdshjaltet till någon känd händelse är icke möjligt», skriver Arbman, »men det är av så hög kvalitet, att man måste antaga att det tillhört en betydande man, varför icke av kunglig börd.»

Hjaltet tillhör en typ av svärd, vilken i den serie, som den norske forskaren Jan Petersen uppställt,³ är betecknad med Z. Denna typ, som tillhör slutet av vikingatiden, d. v. s. början av 1000-talet, är enligt Petersen av östligt ursprung. Den förekommer sålunda i Finland, Baltikum och Ryssland. I Norge känner Petersen 9 exemplar.

Fig. 1. Svärdshjalt från Sigtuna.

I Sverige är typen känd bl. a. från Sigurdsristningen på Ramsundsberget (fig. 2), från Dalsland (SHM invnr 9827) och från Skåne (SHM invnr 4515), det senare ett praktexemplar.⁴ Ett exemplar är funnet i Themsen och är väl att anse som danskt.⁵ Typen har sålunda haft stor spridning, antagligen under rätt kort tid, över norra Europa.

Materialet i sigtunahjaltet är som nämnts älghorn, ett ämne som av hantverkarna i Sigtuna, Lund och annorstädes under den äldre medeltiden användes i stor utsträckning. Som ämne för ett svärdshjalt är det emellertid ovanligt, ämnet är ju också föga lämpligt att ta emot hugg. I domskatten i Prag finns emellertid ett svärd med fäste av elfenben(?), som enligt vad dess ornamentik visar måste vara ett nordiskt arbete, nära samtidigt med sigtunahjaltet.⁶ I Nationalmuseum i Köpenhamn förvaras ett svärdsfäste av valrosstand, ornerat med rankor och djur och daterbart till 1200- eller 1300-talet.⁷ Dessa svärd äro praktsvärd, ceremonisvärd. Samma karaktär torde det svärd ha haft, till vilket sigtunahjaltet hört. Detta stämmer ju väl med dess höga kvalitet.

Den egenartade och konstnärligt högt stående stilart, som utmärkte den säkerligen på sin tid vittberömda verkstad, i vilken skrinen och hjaltet förfärdigats, har av Sune Lindqvist döpts till mammenstilen⁸

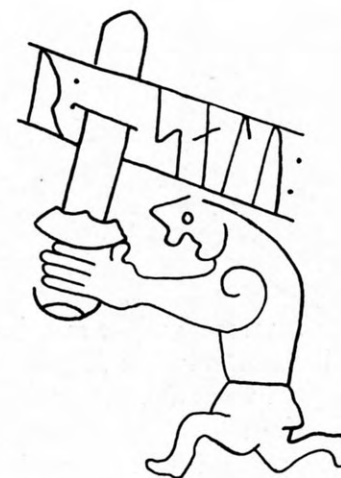

Fig. 2. Detalj av Sigurdsristningen på Ramsundsberget, Södermanland.

efter en rikt guldinlagd stridsyx, funnen jämte andra föremål i en stor gravhög, Bjerringhøj, i Mammen socken på norra Jylland.⁹ Förutsättningarna för denna stil äro att söka i den postsassanidiska konsten¹⁰ med detaljer hämtade från den sydengelska Winchesterskolan. Mammenstilen har också karakteriserats som »det stora djurets stil», emedan den som ett karakteristiskt motiv från den nyssnämnda orientaliska stilkretsen upptagit ett lejon med huvudet sett en face och kroppen i profil.

Mammenstilen har emellertid även ett annat karakteristikon: ansiktsmasken, ett motiv som här närmare skall upptas till behandling.

På ena sidan av sigtunahjaltet kunna vi studera det (fig. 1, 3) i dess typiska utformning med stora, tomma, klotrunda ögon, förbundna med två streck, som göra att man genast kommer att tänka på moderna goggles, den klumpiga näsan, som utgår direkt från ögonen, de väldiga ögonbrynen, som liksom mustascherna och det kluvna skägget äro utdragna i långa, ormliknande flikar, i ändarna utformade som bladflikar — en detalj, som övertagits från Winchesterskolan.

Båda praktskrinen äro försedda med ansiktsmasker. Sålunda uppvisa de båda älgornsplattor, som bilda gavlarna på *Camminskrinet*, var sin mask, omgiven av växtornamentik (fig. 5). Dessutom har i två fall »det stora djuret», som utgör motiv på långsidornas plattor,

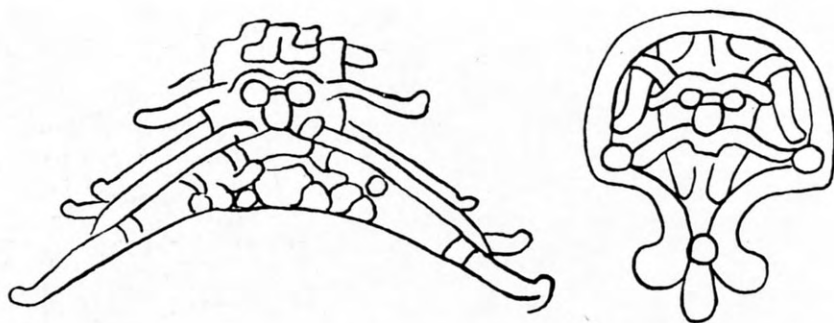

Fig. 3. Sigtunahjaltet. — Fig. 4. Bambergskrinet.

försetts med en-face-vända huvuden, utbildade som ansiktsmasker (fig. 6).

På *Bambergskrinet* (fig. 7) sitter över mittplattan på var och en av skrinets fyra sidor ett bronsbeslag, försett med en ansiktsmask (fig. 4). I utformningen skilja sig dessa maskor endast obetydligt från varandra. Två av dessa plattor visa »det stora djuret» med huvudena utformade som ansiktsmasker i likhet med vad som är fallet på *Camminskrinet* (fig. 7). Likheten mellan beslagens ansiktsmasker och sigtunahjaltet är slående, om man bortser från utformningen, som varit betingad av de olika föremålen ytor och konstnärens strävan att helt utfylla dessa. Man kan icke undgå känslan av att det är samma konstnär, som utfört de båda föremålen, skrinet och hjaltet, jämför exempelvis den karakteristiska detaljen i pannan!

I Köpenhamns Nationalmuseum förvaras ett ornerat föremål av *hjorthorn från Köge strand* på Själland, som tolkats som en käppkrycka¹¹ (fig. 12). Ett liknande föremål ehuru i enklare utförande och försett med en sannolikt i magiskt syfte anbragt triskeleformad bandknut är funnet i Sigtuna (Sigtuna fornhem, invnr 88 a). Den danska käppkryckan uppvisar en starkt ornamentalt upplöst ansiktsmask. I utformningen av detaljerna — spiralerna i pannan och de av enkla linjer bestående ögonbrynen, som avslutas med punkter — visar ornamentiken anknytning till ringerikestilen, den norska motsvarigheten till mammenstilen, som även är känd från Sigtuna.

Fig. 5. Detalj av *Camminskrinet* (efter Goldschmidt).

På den i *Mammenfyndet* ingående vapenyxan (fig. 13) återfinnes masken på skaftpartiet. Munnen bildas av ett snäckformat ornament, den för mammenstilen och även för ringerikestilen karakteristiska spiralen, som framförallt användes som höft- och bogspiral.

Ansiktsmasken förekommer även på runstenar, vilka fördela sig på tre skilda grupper: tre på Jylland, fyra i Skåne och tre i Södermanland.

På den jylländska *Sjellestenen* (DR 62)¹² har masken (fig. 11) försetts med ett spetsigt pipskägg av det slag, som ej är ovanligt under vikingatiden, och som återfinnes exempelvis på det med konisk hjälm

Fig. 6. Detalj av Camminskrinet (efter Goldschmidt).

försedda, i älghorn skurna manshuvudet från Sigtuna.¹³ På *Århus-stenen* 4 (DR 66) har masken fått ett än mer groteskt utseende (fig. 9) därigenom att den försetts med horn och öron, liknande en oxes. Mustascher och skägg visa en vacker bandflätning. Masken fyller här nästan hela ena bredsiden av den väldiga stenen och måste ha gjort ett ganska överväldigande intryck, särskilt om man tänker sig densamma uppmålad i grälla färger. *Skernstenen* 2 (DR 81) har en rektangulär yta innanför runslingan, som helt fylles av masken (fig. 10). Ornamentiken är här rätt upplöst.

Av de skånska stenarna uppvisar *Bösarpstenen* (DR 258) en något avvikande utformning. Masken (fig. 15), som är anbragt på ett fragment, nu i Lunds universitets historiska museum, avslutas upptill med bladflikar, som fått formen av en konisk hjälm, sannolikt är det dock blott stenens form, som förorsakat denna utformning. Av det berömda

Fig. 7. Bambergskrinet (efter Goldschmidt).

Hunnestadsmonumentet, som ursprungligen bestått av 8 runristade eller med bilder försedda stenar, av Ole Worm avbildade på 1600-talet, då alla voro i behåll, i *Monumenta Danica*, återstå nu endast tre stenar, vilka förvaras i Lunds universitets historiska museum. På en av de försvunna stenarna, *Hunnestad* 5 (DR 286) syntes enligt Worm en bandknut, som enligt vad Wimmer¹⁴ och efter honom flera andra forskare, däribland utgivarna av Danmarks runeindskrifter, Jacobsen och Moltke, antagits vara en ansiktsmask, flankerad av två djur, det ena på samma, det andra på en bredvid stående sten.

På den omkr. 1690 ur grunden till Allhelgonakyrkan i Lund uttagna *Lundagårdssstenen* (DR 314) finns på ena bredsiden en ansiktsmask, flankerad av två fyrfotadjur, vilka kunna bestämmas som ulvar. Överst på andra bredsiden synes ännu en sådan mask (fig. 16).

I *Västra-Strö-monumentet* ingå två runstenar och fem resta stenar. Vid resningen 1932 av den ena av runstenarna (DR 335) återfanns på densamma en tidigare okänd ansiktsmask, liksom på *Århusstenen* i mycket stort format (fig. 14). Samtliga dessa skånska stenar visa sig genom vissa särdrag tillhöra en sluten grupp, sannolikt med samma runristare som upphovsman.

Av de sörmländska runstenarna med ansiktsmasker återfinnas en i

Rekarne och två i Nyköpingsstrakten. *Kolundastenen* i Stenkvista socken (Sö 112)¹⁵ har ett ansikte, som avslutas nedtill med ett spetsigt skägg (fig. 19). Under detta är ett kors anbragt. *Landshammarstenen* i Spelvik socken (Sö 167) har masken anbragt på toppen av stenen (fig. 18). På den andra sidan finnes ett kors. På *Släbrostenen* i S:t Nikolai socken (Sö 367) är masken på samma sätt som på Landshammarstenen anbragt högst upp under runslingan (fig. 17). Här saknas kors. De båda sistnämnda stenarna likna i övrigt varandra mycket.

Även på norskt område finnes en ansiktsmask, som uppvisar tydlig släktskap med de nu behandlade. Den återfinnes på en av de fem bevarade årtullarna från *Gokstadsskeppet*.¹⁶ De övriga fyra uppvisa figurer, som möjligen i ett par fall kunna tydas som ornamentalt upplösta ansiktsmasker eller delar av sådana. De skola emellertid här lämnas å sido. Av de tidigare behandlade exemplaren står gokstadsmasken (fig. 8) närmast käppkryckan från Köge strand, vilken ju även i sin ornamentik anknyter till ringerikestilen. För båda äro »vingflikarna» gemensamma, vackert framträdande i den sistnämnda maskens mustascher. Som vi nedan skola se är detta ett drag, som går tillbaka till ornamentiken i Oseberg, det andra än mer berömda norska skeppsfyndet, och senare övertages i något annan utformning av ringerikestilen.

Samtliga de nu behandlade maskerna ha så stor likhet med varandra, att det måste anses existera ett inbördes sammanhang mellan dem. Man kan lugnt gå så långt att man påstår, att de anbragts i ett visst bestämt syfte. De föremål, på vilka de fått sin plats, äro av olika slag, i nio fall runstenar, i ett fall ett skepp, i två fall vapen och i ett fall en käppkrycka. Storleken växlar högst betydligt från de väldiga maskerna på Århus- och Västra-Ströstenarna till beslagen på praktskrinen, vilka kunna karakteriseras som kleinkunst. Gemensamt för samtliga är dock, att de fått en framträdande och lätt i ögonen fallande placering, i allmänhet utan att omgivas av andra bilder eller ornament. Undantag bilda Hunnestadsstenen och Lundagårdsstenen, där masken omgives av över densamma gapande djur, ett motiv, som sedermera går igen på dopfuntar i något annan utformning, t. ex. den runristade funten från Södervidinge i Skåne.¹⁷ Också detta motiv har klassiska anor och går tillbaka till den orientaliska konstkreten.

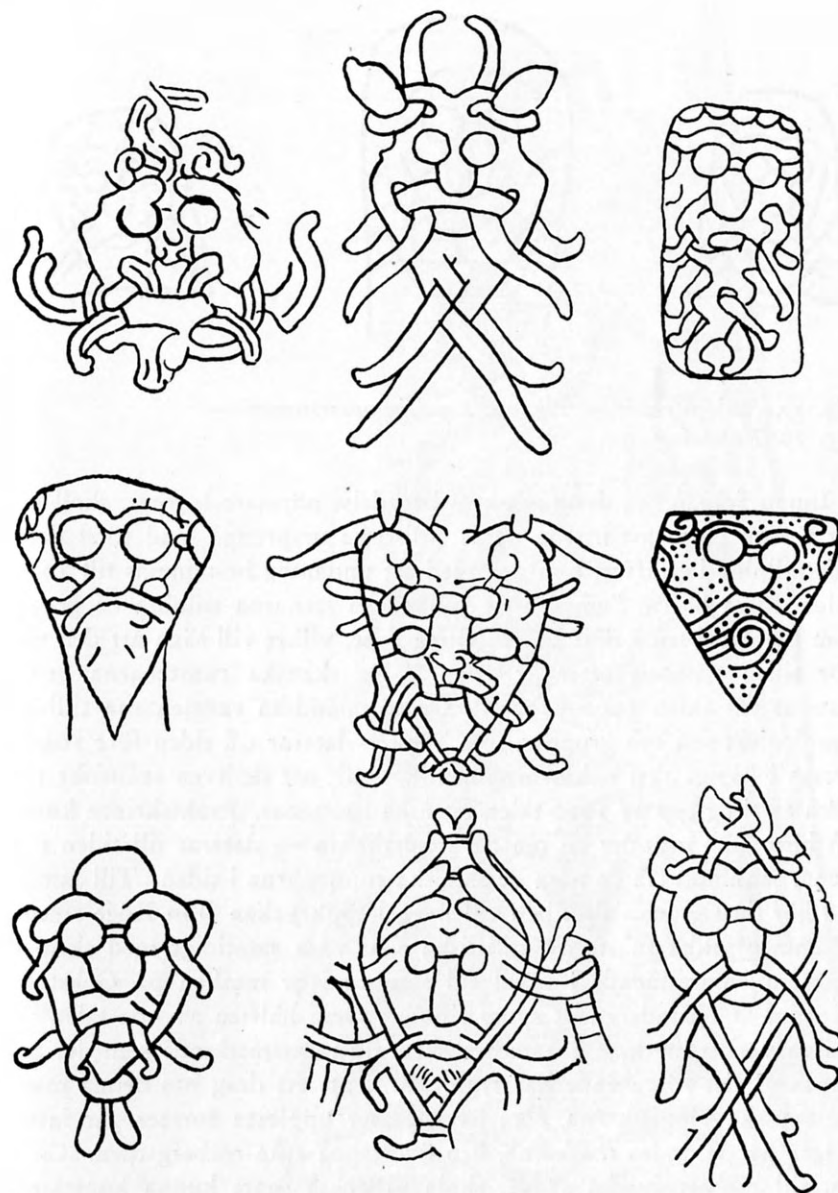

Fig. 8. Gokstad. — Fig. 9. Århusstenen 4. — Fig. 10. Skernstenen 2. — Fig. 11. Sjellestenen. — Fig. 12. Köge strand. — Fig. 13. Mammen. — Fig. 14. Västra Ströstenen. — Fig. 15. Bösearpstenen. — Fig. 16. Lundagårdsstenen.

Fig. 17. Släbrostenen. — Fig. 18. Landshammarstenen. —
Fig. 19. Kolundastenen.

Innan frågan om dessa maskers betydelse närmare beröres, skall här ett försök göras att utreda deras stilistiska ursprung. Vad först deras tidsställning beträffar, kan den med ett undantag bestämmas till 1000-talets förra hälft. Samtliga de jylländska stenarna tillhöra en grupp, som Lis Jacobsen kallat Efter-Jelling-type, vilket vill säga att den tillhör tiden närmast efter år 1000.¹⁸ De skånska runstenarna brukar dateras till tiden 1000—1025.¹⁹ De sörmländska runstenarna tillhöra runologiskt sett två grupper, som Wessén daterar till tiden före 1040.²⁰ Deras i övrigt rätt enkla ornamentik visar, att de även stilistiskt tillhöra en tidig typ av 1000-talets svenska runstenar. Praktskrinen kunna på historiska grunder — om de äro hållbara — dateras till tiden före 1036, sannolikt stå de nära de skånska runstenarna i tiden. Till samma tid hör då sigtunahjaltet och väl även käppkryckan från Köge strand. Mammenfyndet måste av stilistiska skäl vara samtidigt med skrinen.

Mera ensamstående i såväl tid som rum är masken på Gokstadskeppet. Gokstadsfyndet synes tillhöra förra hälften av 900-talet.²¹ I själva verket är dock gokstadsmasken ej så ensamstående som det kan synas. I det föregående har framhållits, att ett drag hos denna mask, de typiska vingflikarna, som även i mer upplösta former går igen i några av de andra maskerna, äro övertagna från osebergstilen. Gå vi nu till osebergsfyndet självt, skola vi också snart kunna konstatera, att vi där finna direkta förebilder till maskerna. Den väsentliga skill-

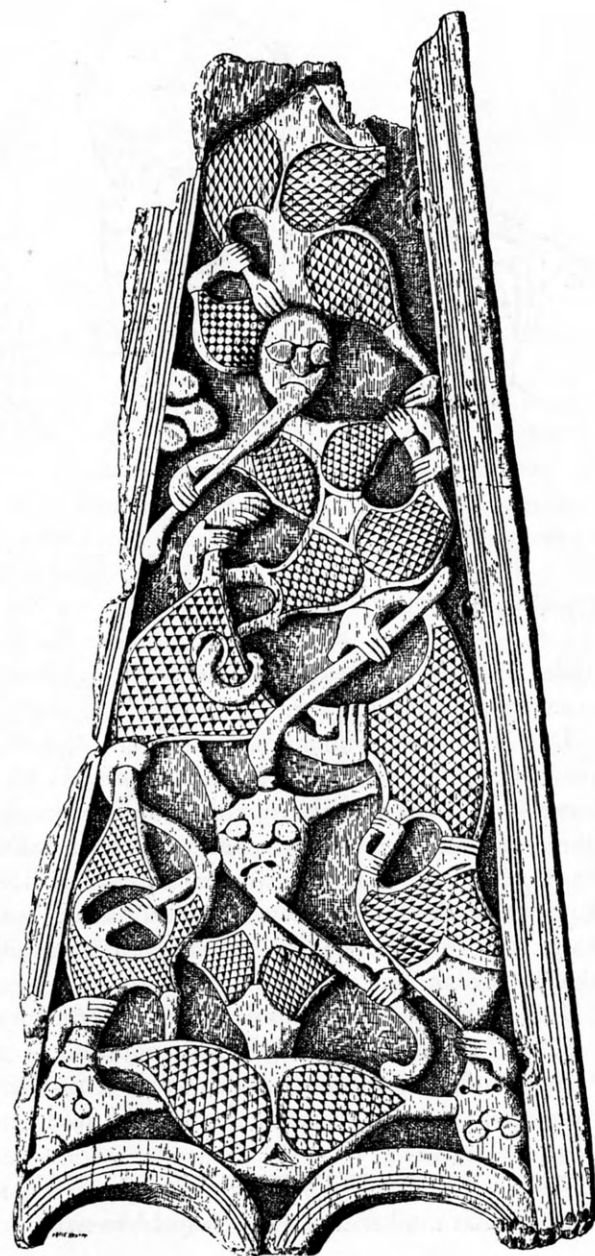

Fig. 20. »Tingeln»
från Osebergsskeppet.

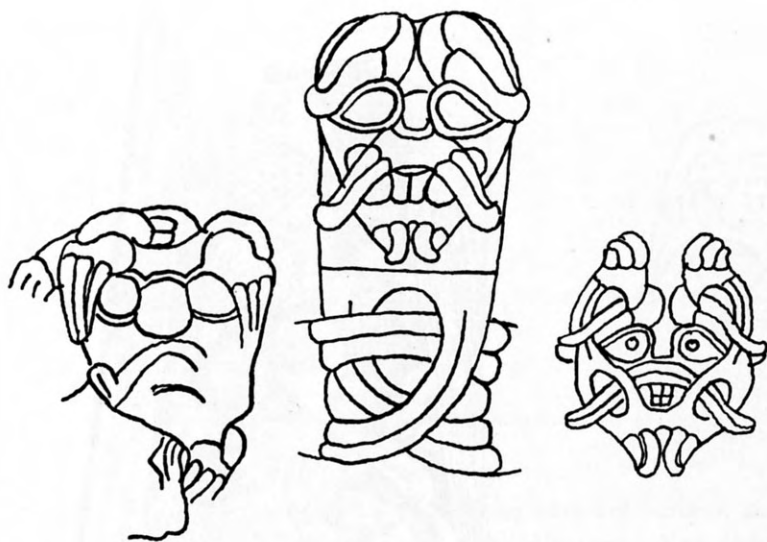

Fig. 21—23. »Fjärde släden» i Oseberg.

naden är dock, att de här uppträda icke fristående utan infogade i ett ornamentalt sammanhang.

De för maskerna utmärkande stora glosögonen, oftast förenade med tvärstreck över näsryggen, återfinnas sålunda på »tinglen», en plank som tillhör skeppets stäv (fig. 20).²² Till ansiktena höra kroppar, vilkas överarmar och lår utformats som tennisrackets. Dessa sällsamma figurer ha än uppfattats som djur än som människor, för det sista antagandet kan det långa, stripiga skägget tala. Denna fråga har i detta sammanhang mindre betydelse, av intresse är däremot den otvetydiga släktskapen mellan dem och ansiktsmaskerna.

I än högre grad upplysande är det att studera ornamentiken på den s. k. fjärde släden i Oseberg.²³ Här uppträda masker med stora, bandformigt utdragna mustascher och kraftigt markerade ögonbryn liksom även flätat skägg, allt drag som sedan gå igen i mammenstilens masker (fig. 21—23).

Även på andra håll i Norden återfinnes ett människoansikte, som starkt liknar maskerna. Som exempel kan nämnas ett ovalt spänne från

Fig. 24. Norge. — Fig. 25. Orkneyöarna. — Fig. 26. Öland.

Östnes, Bjarkøy i Norge (fig. 27).²⁴ Här återfinnes det på en kropp, oproportionerligt liten mot huvudet. Figuren är snärjd i en rik bandflätning. Likheten med Oseberg är slående. Östnesspännet har av Gjessing daterats till tiden omkring 800 och förklaras av honom som en korsning av anglosaxiska och karolingiska stilimpulser, en brygga över från yngre vendelstil till jellingestil.²⁵

Från detta spänne går det alltså, som även J. E. Forssander framhåller,²⁶ en rak väg till jellingestilen, omspännande mer än ett och ett halvt århundrade. Ett belysande exempel utgör ett praktfullt ringspänne från Orkneyöarna (fig. 25), dekorerat i jellingestil med kvardröjande drag av gripdjursornamentik, som framträder i den ornamentalt upplösta kroppen.²⁷ Huvudet har de för ansiktsmaskerna mest karakteristiska dragen, glosögon, förbundna med två streck, och klumpnäsa. Sune Lindqvist har även visat på en grupp ovala spännen med ansiktsmasker ingående i ornamentiken, av vilka de äldsta exemplaren synas uppträda omkring år 900.²⁸ Tidigare har Goldschmidt satt dessa i förbindelse med maskerna på praktskrinet.²⁹ Exemplar av dessa spännen äro bl. a. funna i Norge och på Öland (fig. 24, 26). Förebilderna till de för mammenstilen typiska maskerna kunna således med ganska stor grad av sannolikhet ledas tillbaka till Oseberg. Människofigurerna i Oseberg — om de nu äro människor — återgå i sin tur, som senast Forssander påvisat, på iriska handskrifter, framförallt Book of Kells, som tillkommit under 700-talet.³⁰ Redan Sophus Müller hade varit inne på samma tankegång: ett starkt iriskt inflytande på vikingatidens nordiska ornamentik — osebergsfyndet var då ännu icke känt.³¹

Evert Wrangel ansåg att ansiktsmaskerna på praktskrinen hade sina förebilder i de huvuden en face, som förekomma redan under folkvandringstiden på metallarbeten.³² »Masktypen går», skriver han, »långt tillbaka. Dess förbindelser med entre-lac'en sker jämförelsevis sent och tydligt — såsom S. Müller påpekat — efter iriskt mönster. Men på de brittiska öarna, där 'the interlaced style' snart också upptages i de sydengelska manuskriptens figurer, äro masker med flätverk icke vanliga, utan flätverket i hår och skägg förekommer merendels å helfigurer, apostlabilder etc. Förbindelser av entrelac och maskform i ornamental avsikt synes därför vara en självständig, nordisk skapelse.»

Häri torde Wrangel ha rätt i så måtto, att den ornamentalt utbildade, fritt anbragta ansiktsmasken utvecklats på nordiskt område på grundval dock av västerländskt stilinflytande via Oseberg. Den skiljer sig genom vissa karakteristiska drag från andra samtida människoframställningar och är därför lätt igenkännlig, antingen den uppträder i 900-talets Norge eller 1000-talets Danmark och Sverige. Dessa drag visa hän på, att masken anbragts i en viss bestämd avsikt.

Sophus Müller, som behandlat maskerna ur stilhistorisk synpunkt, går ej in på denna fråga. Wimmer ser sig ej i stånd att lämna någon förklaring.³³ Wrangel skriver härom: »Rörande huvudets symboliska betydelse må nämnas, att då det förekommer på runstenar, man gissat att det skulle utmärka guden Tor eller (senare) Kristus.»³⁴ I vissa fall som då masken förekommer på metallspännen eller på praktskrinen anser samme författare dem vara rena ornament men tillägger: »Att å de senare (skrinen), där huvudena förekomma på särskilt utmärkta platser, en viss symbolik har kunnat spela in, vill jag emellertid icke bestrida.»

Sune Lindqvist har uppfattat masken på den korsmärkta Kolundastenen (Sö 112) som ett kristushuvud,³⁵ liksom han anser det i detaljerna helt avvikande, i mer realistisk stil utförda huvudet på den med torshammaren märkta Åbystenen i Västermo socken (Sö 86) vara en bild av guden Tor. Wessén har även antagit, att maskerna å de tre sörmlandsstenarna äro att uppfatta som kristushuvuden, kristna symboler alltså.³⁶

Den största av alla maskerna, Århusstenens, är försedd med horn och djuröron. Detsamma är förhållandet med Lundagårdsstenens ena

Fig. 27. Östnes, Bjarkøy, Norge.

mask. Redan dessa detaljer torde vara tillräckliga för att visa, att det ej beträffande dessa stenar kan vara frågan om en kristusbild eller överhuvudtaget en mänsklig varelse. Likheten med de övriga maskerna i andra detaljer gör, att samma omdöme måste gälla även dem.

Lis Jacobsen, som i flera arbeten³⁷ kommit in på frågan om denna masks betydelse, tvekar icke att utsäga, att de »vist nok har haft apotropaisk betydning», d. v. s. tjänat som »værnemiddel» på samma sätt som det fruktade *gorgoneion*, de klassiska ländernas medusahuvud. Moltke har tagit upp samma tankegång och utvecklat den på ett suggestivt sätt.³⁸ Han skriver: »At dette nordiske medusahoved, der sikkert kan ledes tilbage til den klassiske Medusa, har haft skræmmende betydning, fremgår alene af det rædselvækkende udseende. Forestiller man sig den store maske på Aarhus-stenen eller Strö-stenen malet op i grelle farver, kan man tænke sig hensat foran en af de bestialiske neger- eller indianermasker, om hvis dæmonskræmmende betydning der ikke hersker tvivl. Efterhånden stereotyperes betydningen af dette rædsselfjæs; når det findes på spænder og smykker har det fået ren amuletagtig karakter: det holder alt ondt borte.» Maskens oppgift på runstenarna är klar: det är att ej låta någon obehörig, det må vara demon eller människa, husera vid dem och störa friden för den döde eller omkring det minnesmärke, som rests efter honom. På en av de maskförsedda jylländska stenarna, Skernstenen, utsäges detta till ytter-

mera visso i inskriften: »En sejdkarl — den mand som opbryder dette kummel», d. v. s. den som förbröt sig mot stenen och därmed den dödes frid, skulle förgöras av trolldom och stå utanför de levandes samfund såväl *på* som *under* jorden.³⁹

Masken är varken djur eller människa. Den är en *demon*, större och gräsligare än andra. Mot detta resonemang kan skenbart strida, att den stundom förekommer tillsammans med det kristna korset. På en av stenarna i Hunnestadsmonumentet förekommer det i form av ett hakkorskors, i ett likarmat kors är insatt ett hakkors. Samma hakkorskors förekommer på en av de luckor, som täckte hålen för Gokstadsskeppets åror under sjögång.⁴⁰ På svenskt område är det ganska vanligt. Flera av de s. k. Ingvarsstenarna, resta över medlemmar av Ingvar den vittfarnes tåg till Ryssland omkring år 1040 äro försedda därmed. Det återfinnes på ett gotländskt dosspännen⁴¹ och på en älg-hornssked från Sigtuna.⁴² Kolundastenen är under masken försedd med ett rikt utbildat ringkors och Landshammarsstenen har å ena sidan ett konstfullt stavkors. Att masken på detta sätt uppträder tillsammans med korset är emellertid ej svårt att förklara. Under den brytningstid, som 1000-talet utgjorde, betraktades korset i första hand som ett skyddstecken, jämfäst med hakkorset — kanske ligger det en underfundig mening i den omtäckta, nyss omtalade kombinationen av kors och hakkors — triskelen, torshammaren och djurfigurer av olika slag såsom »det stora djuret» och ulven. Om ej det hedniska skyddstecknet var en tillräcklig vård för det som skulle skyddas, kunde kanske det kristna korset hjälpa. En dylik religionssynkretism möter oss ständigt under missionstiden, icke minst i Sigtuna.⁴³ Korset har ju för övrigt långt fram i protestantisk tid bibehållit sin betydelse som rent skyddstecken.

Moltke går även in på frågan om maskernas betydelse, när de anbragts på lösa föremål, framförallt på praktskrinen. Även om de heligaste eller mest magiska tecken förr eller senare bli tomma symboler för att till slut mista varje betydelse, så synes det dock i detta fall, när skrinens övriga ornament visa samband med maskstenarna, betänkligt att hysa en dylik åsikt, anser han. I stället för att antaga, att dessa skrin varit en eller annan drottningssmyckeskrin, kan man med lika stor rätt antaga, att de varit två lika heliga tempelföremål som guldhornen från Gallehus. Till detta Moltkes resonemang kan

kanske tilläggas, att det ena antagandet icke behöver förskjuta det andra. Skrinen kunna under den brytningstid, då de tillkommo, mycket väl ha varit avsedda för ett sakralt ändamål men sedan fått en annan funktion — Camminskrinet har ju för övrigt alltjämt en sådan funktion.

Att placera masken på en stridsyx eller ett svärd — även om det varit ett ceremonisvärd — strider icke mot teorien om dess avvärjande betydelse. Att återfinna den i det kristna Sigtuna är, som nyss nämndes, icke särskilt förvånande. I detta sammanhang erinras blott om fyndet av en torshammare⁴⁴ i svarta jorden samt om den berömda sigtunaamuletten,⁴⁵ som innehåller en besvärjelse mot sårfeberns demon. Man frågar sig givetvis, vilken roll dessa demoner spelat i den fornordiska religionen, och svaret måste bli, att vår vetenskap därom är ytterst ringa tack vare de medeltida skrivarna, som sorgfälligt undveko att upplysa om de djävulska tillvägagångssätten hos kristendomens fiender för att icke bringa svaga andar på fall. Vi veta dock, att dessa demoner kallades *pursar*. För kunskapen om dem ha vi främst att tacka bevarade myter samt inskrifter, som legat dolda i jorden. Undan för undan komma ur Sigtunas svarta jord föremål i dagen, som åter spegla, hur tron på den hedniska magin levde kvar sida vid sida med kristendomen. Detta gör bilden av det äldsta Sigtuna rikare och mera gripbar. Demonerna kämpade i de gamla sigtunabornas föreställningsvärld en icke alldeles ojämn kamp mot Vite Krist.

NOTER

- ¹ Sigtuna. Sveriges äldsta medeltidsstad, Sthlm 1941, s. 74.
- ² Litteraturen om de båda praktskrinen är synnerligen rik. Här nämnas endast: A. Goldschmidt, Die Elfenbeinsulpturen, II, Berlin 1918; H. Shtelig, To danske pragtskrin fra vikingetiden, Kunst og haandverk, Kra 1918; Dens., Osebergfundet, III, Kra 1920; E. Wrangel, Två praktskrin från Skåne, Hist. tidskr. f. Skåneland 7, s. 271 ff.; Monica Rydbeck, Skånes stenmästare före 1200, Ak. avh. Lund 1936; W. Borchers, Der Camminer Domschatz, Stettin 1933.
- ³ De norske vikingesverd, Kra 1919.
- ⁴ O. Montelius, Kulturgeschichte Schwedens, Leipzig 1906, fig. 424.
- ⁵ H. Arbman och M. Stenberger, Vikingar i västerled, Sthlm 1935, s. 73.
- ⁶ Goldschmidt, a. a., II: 191; Peter Paulsen, Wikingerfunde aus Ungarn, Archaeologica Hungarica 12, 1933, s. 52 ff.
- ⁷ Goldschmidt, a. a., III: 142.
- ⁸ Yngre vikingastilar. Nordisk kultur, XXVII, Konst, Sthlm 1931, s. 149.
- ⁹ J. J. A. Worsaae, Om Mammenfundet, Aarb. 1869, s. 203 ff.
- ¹⁰ Nils Åberg, Keltiska och orientaliska inflytelser i vikingatidens nordiska konst, Sthlm 1941, s. 41 ff.
- ¹¹ J. Brøndsted, Early English Ornament, Kbhvn 1924, fig. 192.
- ¹² DR = Lis Jacobsen och Erik Moltke, Danmarks runeindskrifter, Kbhvn 1942.
- ¹³ Floderus, a. a., s. 29.
- ¹⁴ Wimmer, De danske Runemindesmærker, III, Kbhvn 1904—05, s. 38.
- ¹⁵ Sö = Erik Brate och Elias Wessén, Södermanlands runinskrifter, Sthlm 1924—36.
- ¹⁶ N. Nicolaysen, Langskibet fra Gokstad, Kra 1882, pl. V: 5.
- ¹⁷ Rörande detta motivs ursprung hänvisas till Andreas Alföldi, Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksal im germanisch-romanischen Mittelalter, Acta Archaeologica 1934, s. 126 ff.
- ¹⁸ Jacobsen-Moltke, a. a.
- ¹⁹ Lindqvist, a. a., s. 152.
- ²⁰ Brate-Wessén, a. a., s. LXXIV ff.
- ²¹ Björn Hougen, Studier i Gokstadfunnet, Univ. oldsaksaml., Oslo, årb. 1931—32.
- ²² Osebergfundet, III, fig. 12, 13.
- ²³ Osebergfundet, III, fig. 86, 89, 100—102.
- ²⁴ J. E. Forssander, Irland-Oseberg, Medd. fr. Lunds univ. hist. mus. 1943, fig. 36.
- ²⁵ Gutorm Gjessing, Studier i norsk merovingertid, Oslo 1934, s. 159 ff.
- ²⁶ Forssander, a. a., s. 204.
- ²⁷ Osebergfundet, III, fig. 321 d.

- ²⁸ Lindqvist, a. a., s. 154.
- ²⁹ Goldschmidt, a. a., II, s. 13.
- ³⁰ Forssander, a. a., s. 211.
- ³¹ Vor Oldtid, Kbhvn 1897, s. 670 ff.
- ³² Wrangel, a. a., s. 275 ff.
- ³³ Wimmer, a. a., s. 38.
- ³⁴ Wrangel, a. a., s. 279 ff.
- ³⁵ Den helige Eskils biskopsdöme, ATS 22: 1, s. 136.
- ³⁶ Brate-Wessén, a. a., s. XLV f.
- ³⁷ Kong Haralds og Kong Gorms Jelling-Monument, Skandia 1931, s. 246 f.; Eggjum-Stenen, Kbhvn 1931, s. 41; Forbandelse-Formularer i nordiske Runeindskrifter, K. Vitt. Hist. Ant. Ak:s handl. 39: 4, Sthlm 1935, s. 64; Danmarks runeindskrifter, sp. 850.
- ³⁸ Berl. Tid. och Dag. Nyh. 24/7 1932; Runetrolddom, Nord. tidskr. 1934, s. 432 ff.
- ³⁹ Jacobsen, Forbandelse-Formularer, s. 64 ff.
- ⁴⁰ Nicolaysen, a. a., pl. IV: 9—10.
- ⁴¹ Hanna Rydh, Dosformiga spännen från vikingatiden, Akad. avh., Sthlm 1919, fig. 49.
- ⁴² Floderus, a. a., s. 55. På en matdisk, troligen från 1200-talet, funnen i Sigtuna, förekomma två inristade, korsformiga valknutar, J. E. Anderbjörk, Sigtunagrävningar sommaren 1935, UFT XLV, 1937.
- ⁴³ Floderus, a. a., kap. Hedningar och kristna under sigtunatiden.
- ⁴⁴ Floderus, a. a., s. 72.
- ⁴⁵ Floderus, a. a., s. 49 och s. 156 samt där anförd litteratur.